

UNA FAMÍLIA LÈXICA CONFLICTIVA?: SAGA, ⁺SAGAR, ASSAGAR (?) I ASSAGADOR o ASSEGADOR

Josep Martines

1. Ens centrarem en aquesta comunicació en l'estudi d'*assagador* 'camí ramader', apel·latiu i topònim molt freqüent al País Valencià i present també en algun punt meridional del Principat i de les terres de la Franja. L'origen, el parentiu i la trajectòria històrica d'*assagador* no són gaire ben coneguts en els nostres diccionaris etimològics; això deu explicar les vacil·lacions que observem en l'escriptura d'aquest mot (v., per exemple, *assagador*, *DEncicl* i *GEC*; *assagador* i *assegador*, *DValencià* (1995);¹ *assegador*, *DIEC*; *assagador* i *assegador*, *GEV*). Ací aplegarem altres vocables probablement emparentats amb *assagador*, n'aportarem documentació nova (que ens permet situar-lo al País Valencià ja en el s. XIV), comprovarem la presència d'*assagador* fora del nostre àmbit lingüístic, i, darrerament, considerarem les propostes etimològiques que s'han emès fins ara.

2. En català tenim d'antic *saga* (< àr. *sâqa* 'part posterior, especialment d'un exèrcit') i el derivat *saguera*, sobretot amb el sentit de 'part posterior d'una cosa (d'un exèrcit, d'un vehicle de càrrega, etc.)' i en la locució «a la *saga* (o en *saga*)». Concretament, *saga* apareix des de darreries del s. XIV en un text valencià recollit pel *D'Aguiló*: «Posen lur penó a la *saga* dels primers» (1392). En podem aportar un exemple una mica anterior (1384), justament en un text de tema ramader que, com veurem més avall, ens ofereix la primera datació fins ara d'*assagador*:

[...] entrassen en lo dit bovalar pus lo cap primer del dit ramat o cabana
vaia e los pastors no'l aturaran de tras que no'l toquen lo que irà en la

¹ Amb les accepcions de 'carrerada' i de 'camí per al bestiar o per a tragar les collites', respectivament.

saga.

(1384, «Carta del bovalar del loch de Moncada», ed. de Díaz Manteca 1987:375)

Hi ha la variant dissimilada *reasaga* de *reessaga* i *saguera* 'rereguarda' en textos clàssics medievals (Muntaner).²

No són aquests vocables d'ús corrent en el català contemporani; tot i així encara mantenen una presència remarcable vinculats a contextos específics. Segons el *DCVB*, *saga* 'part posterior d'una cosa' i «a la *saga*» són coneguts en català oriental i occidental, valencià i balear; i *saguer*, *-a*, com a adjectiu ('que va a la saga, al darrere'), en català oriental i occidental, i com a substantiu a Calaceit ('peça de darrere d'un carro'), a Juncosa ('cada una de les rodes de darrere d'un vehicle de quatre rodes') o a Móra d'Ebre ('sègola més propera a la popa del llagut quan aquest és tirat a la sirga amb més d'una corda').

Saga o *saguera* com a 'part posterior del carro' i «Anar a la *saga* o en *saga*» 'al darrere' són els usos més corrents al País Valencià; en tenim notícia d'Oliva («Anar a la *saga* del carro» 'anar a la part de darrere'), de Parcent, Pedreguer, Beneixama, la Nucia, Santa Pola, Elx, Novelda, Monòver... Vegeu-ne ací algun mostra de la literatura dels s. XIX i XX:

[...] y els pudients de Valensia no es quedaren *en saga*.

(*Un Pillo*, 1846:4)

[...] lligant els baúls en la *çaguera* [del carro]

(Martínez i Martínez 1920:47)

Alla qu'anirás tot el día, ya havia deixat *á la çaga* el Fòrt de Bernia.

(Martínez i Martínez 1912:157)

Va fiugar el cabás en la *saga* [del carro]» (*Cañís*, 1991:72); «La patimenta del Ostroseñó haurá donat mol que parlá pero no li va *en saga* el ollo de Nadal.

(*Cañís*, 1991:190)

² V. més dades en el *DCVB* i en el *DECat* (s.v. *saga*).

Llegim en el *Refraner valencià* d'Alberola (c. 1927:398): †«Quan la oroneta remonta y el rat s'amaga, tronà a la *saga*». Hi podem afegir encara l'ús eufemístic de *saguera* que veurem, per exemple, en l'altea Martínez i Martínez:

Açò oit per el pòbre llenyater, después de dirigir una mirada llastimosa á la *saguera* de sa espòsa, soltant un suspir [...]

(Martínez i Martínez 1912:151)

[...] allí s'encontrava la Culada de Judes y raro era el que en ella no s'assentava, [...] tan llisa es vea la penya y també s'enclojava la *saguera* de les persones.

(Martínez i Martínez 1920:51)

«Sac o paquet *saguer*» és un 'sac o paquet pesant de la càrrega que es posa sota la *saga* del carro [...] per equilibrar el pes i fer més portadora la càrrega' (*DCVB*). *Saguer* apareix com a 'carregat de la part de darrere: «Un carro *saguer*» (a la Ribera: enculat)' en la «Llista de paraules del *Fabra* que caldrà esmenar» (Enric Valor & Josep Giner, ed. de Casanova 1996:178).

És corrent també el verb *ressagar* 'quedar arriere' (s. XVI). Uns altres derivats de *saga* són *ressagot* 'ressaguer, ramat que va a la *ressaga*' (Guilleries, *D'Aguiló*; cf. més avall l'aragonés *rezago*) o *ressaguer* 'que es *ressaga*' (*DCVB*).

3. Enllaçat amb aquests valors de *saga* 'darrere, part posterior' i derivats, trobem el verb †*sagar* 'anar cap arriere els carros; esp. *cejar*' en el *DPla*. Coneixen *sagar* amb aquest sentit parlants de la primera generació del valencià central (Algemès). Aquest significat de *sagar* és ben coincident amb l'aragonés *azagar* 'retroceder las caballerías'; en trobem referències de la comarca de Tarassona (a la part occidental de Saragossa, Gargallo Sanjoaquin, *AFA*, XXXVI-XXXVII:522), i Oseja i Trasobares (Pérez Gil 1995:292). A partir d'aquest *azagar* s'ha d'haver generat en els parlars aragonesos *azagadera* 'cadena que se sujeta a los ganchos de las varas o pértigas y a la retranca; permite que la caballería haga retroceder el carro o coadyuve con los frenos a que disminuya velocidad o se detenga' (Tarassona i comarca, Gargallo Sanjoaquin, *AFA*, XXXVI-XXXVII:522), i *azagaderos* 'cadenas del carro que van desde el extremo de las varas [*sic*] a la retranca de animal enganchado' a Eixea (*DAndolz*). El *DBorao* arreplega *azagador* 'cadena de retranca'; Frago (*AFA*, XXVIII-XXIX:36) el localitza a Tauste, Alcalá i Alagón, a la

zona oest de la ribera de l'Ebre aragonesa. Deu comprendre una àrea més gran: Quintana (1976:68) el troba amb aquest mateix sentit en els parlars aragonesos del Baix Mesquí. *Azagadores* són 'cadenas usadas en el carro para frenarlo en las pendientes' a Andorra (Terol, Gracia Chinés 1992, i Altaba 1985:17).

Pot ser important de prendre en consideració aquesta línia derivativa,³ en considerar la vinculació d'*assagador* 'camí ramader' amb *saga*, com mostrarem tot seguit (v. 4).

4. El DCEC havia acceptat el castellà *azagador*⁴ i el català *assagador* com a derivats de *zaga* o *saga*, respectivament. Això exigia «partir del verb *azagar* o *assagar* 'anar un animal darrere l'altre'» (DECat, s.v. *saga*, 585a:17-18). Sense refusar del tot aquesta possibilitat, Coromines suggereix darrerament un ètim llatí SECUTORIUM (*camminum secutorium* o *semitarium secutorium* 'camí seguit habitualment' o 'camí que segueix fins a...'), i considera *assagador* (o millor *assegador*) «evidentment, un mot d'herència mossàrab», alterat per la pronúncia dels moriscs (DECat, s.v. *saga*).⁵ Amb aquesta proposta pretén de salvar les dues dificultats fonamentals que comportava la proposta inicial: la dubtosa existència d'un verb del tipus *azagar* en castellà o *assagar* en català, i la gran freqüència al País Valencià de la variant *assegador* (amb *-e-*). Com sol ocórrer en prendre el mossàrab com a alternativa, la viabilitat de qualsevol explicació recolza fonamentalment, si no únicament, en la coherència interna dels arguments. Potser si que té raó el mestre Coromines en aqueixa segona alternativa; per ara, però, res no en podem dir amb certesa absoluta.

El DECat coneix com a primera atestació d'*assagador* un text tan tardà com el *DEscrig*. Segons avançàvem adés, l'hem pogut trobar en la documentació en èpoques certament reculades. La referència més antiga que n'hem descobert fins ara és de 1384 en un text de les comarques centrals:

³ *Saga*, *saguer*, *-a* (adj.), *la saguera*, *sagar* 'recular', en cat.; i, paral·lelament, en aragonés *zaga*, *zaguero*, *la zaguera*, *azagar*, *azagadero*, *-a*, *-dor*, *-a*.

⁴ Com veurem, no sembla que en aqueixa llengua siga *azagador* un mot d'ús general, sinó més aviat, característic, de l'àmbit oriental, més acostat al català.

⁵ *L'Onomasticon Cataloniae* incorpora com a mot-entrada la variant *assegador*, d'on remet al DECat.

E ací finiren los límits del dit bovalar encircuint segons los senyals dessús dits, però és romàs de la dita casella tro al dit ametler del dit en Pere Rossinyol primer senyal dret a una via ab tot lo dit camí real roman per *assagador* dels bestiar allén passant [...] Item seguint lo dit camí real de Muncada que és d'en Gòmiç del Collado e seguint la dita orla del dit camí tota vegada ves lo dit loch tro a les parets dels forats, romanint dins bovalar. E fora lo forn de la teula e dins *lo assagador*, segons dessús és dit tro en dret de la dita casella ab totes les possessions que y són.

(1384, «Carta del bovalar del loch de Moncada», ed. de Díaz Manteca 1987:374)

És potser més remarcable aquesta altra atestació de 1389 en què *assagador* apareix com a adjectiu de *camí* coordinat amb *gran* i amb *many*; és un text d'Albocàsser:

Item, la prenguem per abeurador una basseta, qui és entre la heretat d'en Domingo Fort, e d'en Bernat Torra, en la qual ha gran pati e many, segons que és ficat; e d'aquí havem camí que puge per lo collet amunt entrò alt en la serra de la lacuna d'en Pelegrí. Item havem camí que mou de la dita basseta, passe per la foya d'en Tora al sol del Carrascalet de la foya, e passe, corre lo mas d'en torra, en Grases al camí que va a Benifaxines, lo qual camí és de quaranta pams, segons que és ficat, lo qual camí era ia antiguament del consell. Item, havem *camí gran e many e açagador*, lo qual parteis de la font de Benifaxines entrò a la heretat d'en Linia, e d'en Ramon Jover, e puge al terme de Catí, segons que antiguament solia anar.

(1389, «Tresllat de la carta que'l loch de Albocàcer ha dels camins, basses e mallades de Consell», ed. de Díaz Manteca 1987:441)

És ja del s. XV (1408) el text de Morella citat per Lluís Gimeno (1995^b:81) en un treball sobre l'adstrat aragonès:

Item que'ls bestiar dels hòmens de la dita ciutat e de son terme puxen passar franchament e quítiamt per los termes de Morella e de ses aldees camí caminant segons que bestiar ha acostumat caminar per los camins e *açagadors* que bestiar ha acostumat de pasar axí entés que passen per los camins e *açagadors* [...]

Lluís Gimeno esmenta en el mateix treball una referència d'*assagador* que dona

Manuel Betí Bonfill (1927:99) en un protocol de Vilafranca de 1465; ací tornem a tenir *assagador* (variant *cegador*) com a adjectiu de *camí*: «[...] fonch fitat e mudat lo camí *cegador* que ix del pla e va a la llima del Rebollar.»

La documentació posterior sobre *assagador* (o *asse-*) és abundantíssima arreu del País Valencià, tant al nord com al centre com al migjorn. Joan Peraire (1992:120) troba *assagador* per Culla des de 1535; segons explica, sembla que «el genèric *assagador* -gairebé sempre amb *a-* s'anà imposant progressivament als termes *camí* i *camí d'herbatge* -que foren en un principi d'ús exclusiu- al llarg dels segles XVI, XVII i XVIII». Martí i Mestre (1996:33) arplega *assagador* (sempre *aça-* o *assa-*, amb *-a-*), com a apel·latiu i com a topònim al Camp de Morvedre. Tenim *asegador* (p. 137) i *assagador* (p. 246) en documentació de darreries del s. XVI de l'Olleria (la Vall d'Albaida, ed. de Ramírez Aledón 1989). Nosaltres l'hem pogut seguir a la Vall de Guadalest en textos diversos, fins ara, des dels s. XVI i XVII, i amb la mateixa variació en el vocalisme (Cano & Martines 1993).⁶

Convé esmentar els articles del *DMGadea* (1891) en què trobem *assagador* (escrit *acegador* i *asegador*) com a adjectiu que acompanya *camí*: *Asegador*, *-hór 'm. V. Camí acegador*, *Camí asegador* 'V. *Asegador*' («Suplemento primero»). Cf. «[...] camí gran e many e *açagador* [...]» (1389) i «[...] lo camí *cegador* que ix [...]» (1408), citats adés.⁷

Aquesta presència històrica no s'ha interromput en les nostres comarques.⁸ No ens

⁶ Tenim documentada la variant ⁺*assador*, amb elisió de *g* intervocàlica, del topònim actual *el pla de l'Assagador* (l'Albir, a l'Alfàs del Pi, la Marina Baixa); aqueixa variant apareix en textos del s. XVII (1686, *l'Asador*, Arxiu del Regne de València, *Processos*, 3, Apèndix, 8314; notícia que agraiïsc al professor Vicenç Rosselló, comunicació epistolar, 7-XI-1994) i del s. XVIII *el Pla del asador* (*Observaciones* de Cavanilles, 1797, II:240).

⁷ Aquest ús sembla que va més d'acord amb la primera interpretació d'*assagador* com a adjectiu derivat d'una base verbal del tipus *assagar*. Recordem que el *DECat* (s.v. *saga*, n. 8) dubta de l'ús d'*assagador* com a adjectiu, que troba esporàdicament en les seues enquestes.

⁸ El despullament dels reculls toponímics següents ens confirma l'ús ben corrent d'*assagador* per les nostres comarques: Román del Cerro & Epalza (1983), Rosselló & Casanova (eds.) (1985 i 1995), Colomina & Alemany (eds.) (1991), Gimeno & Arasa (eds.) (1992).

agosem a concretar quina de les dues variants (amb *a* o amb *e*) és més corrent;⁹ poden conviure en una mateixa contrada. Recordem que no fóra estranya en el català occidental una dissimilació vocàlica en un context com *assagador*. ¿És casual que les primeres atestacions aplegades ací siguen amb *a*?

Assagador apareix puntualment en altres comarques catalanoparlants. El *DCVB* el situava, fora del País Valencià, a Calaceit. Gimeno Betí (1991:630) el localitza al Matarranya, i a Torredarques (*assegador*, Gimeno 1995:97).¹⁰ Amades (1932:82) dóna **assegadora* 'carrerada, camí ramader' de Gandesa.¹¹ Navarro Gómez (1996,I:230 i II, m. 310) recull *assagador* a Nonasp, a la Terra Alta.

És vocable conegut en les comarques valencianes no catalanoparlants. Nebot Calpe (1983:83) recull *azagador* 'camino estrecho para el ganado trashumante, que está limitado por paredes de piedra para que no pueda entrar en las heredades vecinas' a Torralba i Aiòder (l'Alt Millars), *acegador* al Vilamalur (l'Alt Millars), *asagador* (Almedixer, l'Alt Palància) i *asegador* (Alcúdia de Veo, l'Alt Palància). Moya Peñarocha (1995:605) cita el topònim *El Azagador* a les Alcubles (els Serrans); *El Azagador* és un topònim d'Assuévar (l'Alt Palància, Nebot Calpe 1991:332) i de Requena (*GERV*). Es diu també al Racó d'Ademús (Gargallo 1987:812).

Són molt més escasses, però, les dades disponibles sobre *assagar*, verb a partir del qual hauríem de suposar que s'ha generat *assagador*.¹² El *DCVB* recull *assagar*

Potser *vereda*, l'equivalent espanyol freqüent en els mapes i en el cadastre, ha penetrat en alguna localitat meridional; tot i així, l'hi tenim ben confirmat per la toponímia (v., per exemple, els noms de lloc *l'Assagador* -pronunciat *assagaór*, a Elx-; *assegaór*, al Bacarot, dins el terme de la ciutat d'Alacant).

⁹ V. les consideracions que fa sobre aquesta qüestió Gimeno (1991:630).

¹⁰ El mapa 203 de Gimeno (1997:257) dóna amb precisió la distribució d'*assagador* (i *asse-*) i altres termes sinònims pel nord del País Valencià.

¹¹ Aquesta variant en femení deu córrer també pel País Valencià; hi ha el topònim *l'Assegadoreta* a la vall dels Alcalans (la Ribera Alta, Forés & Montanyés 1995:938).

¹² V. els dubtes que expressa el *DECat* (s.v. *saga*) sobre l'existència real d'aquest verb en català i en els parlars hispànics.

'anar una bístia darrere l'altra, afilerades' (Pont de Suert)¹³ i 'trepitjar el bestiar una terra de conreu'.¹⁴ El *DCVB* dona aquesta segona accepció de València; observem que coincideix amb el *DEscrig*, fins ara l'atestació més antiga d'aquest verb: 'pisotear ó conculcar. Ú. del verbo valenciano hablando de los ganados, que sin respetar en modo alguno el derecho de propiedad, entran y corren las heredades, causando daños en las tierras, plantas ó cosechas'; retrobem aquesta definició en el *DLlombart* i en el *DMGadea* (1891). Certament no és propi del *DEscrig* inventar significats; una altra cosa són els fantasmes lèxics d'aqueix diccionari creats a partir de l'adaptació de vocables espanyols i segons la pauta del *DRAE*, o derivats de males lectures d'alguna font. La definició que Josep Escrig dona a assagar sembla derivada de l'experiència i del coneixement propis i directes. Lombarte (1990:20), en un treball sobre la toponímia de Pena-roja, relaciona *assagador* amb *assagar* 'portar els animals d'un lloc a un altre'; el mateix autor (Lombarte 1987:8) recull al Matarranya *açagat*, mot que compara amb *azagao*, del parlar d'Odon (Terol), amb *atosigado*, del castellà, i amb *sense parar*, del català general.¹⁵ No són tan lluny l'accepció que recollia el *DEscrig* i aquest sentit que dona Lombarte a *assagar* i *assagat*.

Aquests valors recorden el murcià *azagón* 'caminata muy ligera', segons García Soriano (1932), o 'caminata larga, acelerada y muy fatigosa', segons Gómez Ortín (1991). A Andalusia es diu *azagazo* 'tarea fatigosa, caminata larga con prisas' i *azagón* 'azagazo' («Me di un *azagón* de trabajar», «Se dio tal *azagón* de andar, que llegó con la lengua fuera», Alcalá Venceslada 1980).¹⁶ Més avant ens referim a la possible existència d'*azagar* en aragonés.

El *DRAE* inclou *azagador* sense cap indicació especial quant l'adscripció regional,

¹³ Accepció molt propera al benasqués *asagá* 'marchar en fila india, en la que cada res va suelta, a la zaga de la que le precede [...]' (Ballarín 1978).

¹⁴ La *GEC* i el *DEncicl* han incorporat *assagar*, amb la consideració de regional, 'passar, el bestiar, per una terra de conreu'.

¹⁵ Berraondo (1985:8) defineix *azagao* com a 'ir alcanzado, atosigado' en un article sobre el parlar d'Obón (Terol).

¹⁶ El *DRAE* recull *azagón* amb remissió a *azagador* ('senda, por la que las ovejas y cabras tienen que ir azagadas') i com a 'modo de ir las ovejas o cabras en fila por las sendas'.

com fa en altres casos. Frago (*AFA*, XXVIII-XXIX:36) ja havia posat en dubte «el caràcter de término del español general con que se incluye» *azagador* en aqueix diccionari normatiu; alhora, en remarcava l'adscripció oriental (aragonesa i catalana). Convé matisar aquesta adscripció, cosa que, com veurem, pot tenir molt a veure amb el possible origen d'aquest mot.

Com hem dit *assagador* (o *assegador*) és ben corrent al País Valencià, en la documentació històrica (des del s. XIV, si més no) i a les hores d'ara, en la toponímia i en el lèxic viu; sobta, en canvi, l'absència de testimonis històrics i la migradesa de referències actuals d'aquest vocable a l'Aragó. El *DECat* ja havia advertit aqueixa absència en documentació històrica aragonesa fonamental com ara els *Fueros* de Tilander. Certament, nosaltres mateixos hem esmerçat més d'un esforç en la recerca d'*assagadors* en col·leccions de textos aragonesos com ara el *Diplomatario medieval de la Casa de Ganaderos de Zaragoza* (ed. de Canellas 1988), *Cartas de población del Reino de Aragón en los siglos medievales* (ed. de Ledesma Rubio 1991), *Documentación medieval de la Corte del Justicia de Ganaderos de Zaragoza* (ed. de Fernández Otal 1995), o en estudis sobre la ramaderia aragonesa medieval, com ara el Fernández Otal (1993),¹⁷ o de temps modern (Pallaruelo 1988, Beltrán Martínez 1989).

A les hores d'ara sembla que *azagador* 'camí ramader' és vocable conegut sobretot en punts de l'orient d'Aragó, més o menys propers a la fita amb el català: López Puyoles & Valenzuela (dins el *DBorao* 1908), donen *azagador* com a 'cadena de retranca que sirve para que la caballería de varas haga fuerza hacia atrás [...] (cf. més amunt 3) i també 'paso que se deja en los montes para el ganado' (Velilla i Escatrón, a la Vall de l'Ebre, a l'oest de Casp). Frago (*AFA*, XXVIII-XXIX:36) situa *azagador* a també Velilla, i a Chiprana i a Casp amb el sentit de 'camino de ganado' o 'camino secundario para sacar la cosecha de un campo a otro camino principal'; a Sástago, prop de Casp, hi ha els topònims *Azagador* i *Camino del Azagador*. Deu ser vocable conegut pel Baix Aragó i el Maestrat aragonès; segons Altaba (1985), *azagador* designa 'en el Maestrazgo, pasos más o menos anchos entre las propiedades privadas, que eran los únicos lugares donde podían pastar el

¹⁷ José Antonio Fernández Otal no reconeix *azagador* com a terme ramader aragonès, llevat, potser, d'algun punt fronterer amb el català. Agraïm ací la llarga conversa que vam mantenir amb aquest especialista en la història de la ramaderia medieval aragonesa.